

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ

Омелян Прищак

НЕ-“ДИКІ” ПОЛОВЦІ*

У другій половині XII ст. на Русі почали розрізняти “диких” половців (вираз *диких Половци* вперше засвідчений у 1146 р.) і тих, які після зміни князів на Київському престолі або після завершення бойових дій з половцями приїздили на нараду (снемь) з князями Руської (Київської) та Переяславської земель, переважно представниками династій Мономаха та Ольговичів.

Відомості про наради 1169 р. (прийняття на себе старшинства на Руській землі Глібом Юрійовичем) та 1193 р. (укладання миру після бойових дій) можуть допомогти у визначенні устрою однієї частини половецького об'єднання, з якою князі Давньої Русі безпосередньо зустрічались.

Кордоном, що розділяв території двох племінних груп половців, був середній Дніпро (а нижче його завороту — річка Молочна).

1.1. “В перше літо, коли Гліб Юрійович сів у Києві на престол свого батька й діда, прийшла велика кількість половців і розділилася на дві групи: одна з них пішла у напрям Переяславля і зупинилася в Пісочені, друга вирушила протилежним берегом Дніпра до Києва і зупинилася в Корсуні; і обидві направили послання Глібу, де говорилося: “Бог і князь Андрій [Боголюбський] посадили тебе на місце твого батька і діда в Києві; і ми хочемо жити в злагоді з тобою, і ми дамо клятву тобі, а ти — нам, що в нас не буде підстав боятися тебе, а в тебе не буде підстав боятися нас” [ИЛІ під 6680/1172 р., 379; пор. ЛЛІ під 6677/1169 р., 357—361].

* Оригінальна версія цієї статті: Omeljan Pritsak, «Non-“wild” Polovcians». To Honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his Seventieth Birthday. Mouton. The Hague — Paris, 1967, p. 1615—1623. Ця стаття стимулювала написання розвідки про “диких” половців: Peter B. Golden. “The Polovci Diki”. Harvard Ukrainian Studies, v. 3—4, ювілейний збірник на пошану Омеляна Прищака (Eucharisterion), Cambridge, Mass., 1979—1980, p. 296—309.

Гліб погодився і після того, як порадився із своїм оточенням, вирішив, насамперед, укласти мир з тими половцями, що прийшли до Переяславля, бо князь Прєяславський, його дванадцятирічний син Володимир, ще не міг укласти договір.

У цьому ж літописі читаємо далі: «Гліб вирушив до переяславських половців на переговори (*иде Гльбъ къ Переяславскимъ Половцемъ на снемъ*), а до інших, Руських половців (*а къ другимъ Половцемъ къ Руськимъ*) він направив послання, в якому говорилося: “Почекайте на мене тут, я їду в Переяславль, і тільки-но укладу мир з тими половцями, я прийду до вас укласти мир”» [там же].

Як бачимо, половців, що розташувалися на лівому березі — межі з князівством Переяславським, називали в літописах “Переяславськими”, а тих половців, які перебували на правому березі, що належав до Руських (Київських) земель, визначали як “Руських”.

Гліб уклав мир з Переяславськими половцями, а тим часом Руські половці, яких літописець тепер називає “Корсунські”¹ (від назви міста Корсунь, що на Дніпрі, і до якого вони прийшли укласти договір), скористалися відсутністю Гліба на Руській землі, пройшли річками Рось та Раставиця і почали грабувати басейн річки Случ (*Полоний, Сімоць*). Гліб послав наздогін свого брата Михалка разом із берендеями, і вони зненацька захопили половців на річці Бог (Південний Буг; ці відомості подаються у Московському Кодексі кінця XV ст.) [ПСРЛ, т. 25, 82; Воскресенская летопись — ПСРЛ, т. 7, 87] і розгромили загін половців чисельністю сім тисяч чоловік, а їхній князь врятувався втечею. Ім'я половецького князя “Корсунських”/“Руських” половців літопис подає як *Тоглин*. Ім'я князя Переяславських половців не зафіксоване.

1.2. В Іпатіївському літописі під 1193 р. записано: «Святослав направив послання Рюрикові, де говорилося: “Ти вів мирні переговори з лукоморськими половцями (*с половци с Лукоморскими*); але зараз дозволь нам послати за всіма половцями, за обома Бурчевичами (*по Бурчевича*)”; і Рюрик послав за лукоморськими половцями, *Акушем* та *Итоглы*, а Святослав послав за Бурчевичами, *Осолуком* та *Изаемъ*. Переговори цього разу проходили в Каневі [ИЛ, 454].

Як видно з цього тексту, лукоморські половці і Бурчевичі були половецькими союзниками Русі, тобто не-“дикими” половцями.

Рюрик послав свого сина Ростислава «зустріти лукоморських половців. І той привів *Итогли* та *Акуша* попереду себе до Канева. Бурчевичі ж прибули на протилежний берег Дніпра напроти Канева. Вони не перетинали ріку, але сказали Святославу і Рюрику: “Якщо хочете, прийдіть до нас на цей бік”».

Як бачимо, так само як під час зустрічі 1169 р., ми маємо тут справу з двома групами половців, кордоном між якими був Дніпро: половці на правому та лівому берегах.

У 1169 р. половці на правому березі називалися “руськими” або “корсунськими”; тепер літописи визначають їх як “лукоморських”, тобто як мешканців узбережжя (луки) Чорного моря, очевидно, від назви території, де вони мали постійні стоянки.

Переговори 1193 р. знову закінчились безуспішно: Святослав, незважаючи на Рюрикові наполягання, відмовився принизитися до того, щоб перейти Дніпро, сказавши, що “ні наші діди, ні наші батьки ніколи не ходили зустрічати вас...”. А Бурчевичі, які мали здобич, награвану від Чорних Клубуків, боялися увійти на їхню територію.

2. Імена *Тоглин* з 1169 р. та *Итоглы* з 1193 р., очевидно тотожні; але це назва не якоїсь особи, а племінної групи. В літописах вождь племінної групи дуже часто позначається назвою її чільного племені

2.1. *Итоглы-/Тоглы*, відбиває тюркське *it-oylı*, дослівно “син собаки; сини собаки”. Це добре засвідчена назва однієї з головних племінних груп у так званих кипчаків. Вона зафіксована, між іншим, в описі кипчацьких племен арабського географа ad-Dimīshqī (пом. у 1327 р.) як *ایتبا it-oba* [пор.: Marquart 1914, 157]. Слово /oba/ має значення “плем’я” і часто з’являється як другий компонент у половецько-кипчацьких назвах.

2.2. Наприкінці XI та на початку XII ст. з цією племінною групою мали справу два суперники: Володимир Мономах і Олег Святославич. У “Повісті временних літ” знаходимо форму *Итлар- itlar-*; тобто [це] “собака” із збірним (> множина) суфіксом /lar/ [ПВЛ, т. 1, 161].

Добре відомо, що у 1095 році Мономах підступно вбив половецьких посланців на чолі з вождем племінного об’єднання *Itlar* і вирушив у похід проти них: “Ми перебили нащадків Ітлара та захопили їхні вежі, перейшовши [річку] Голтов”, писав він у своєму “Повчанні”. Мономах також вимагав, щоб Олег Святославич вбив *Итларевича*, який стояв у той час на його дворі в Чернігові; Олег, звичайно, відмовився [ПВЛ, 148–149]: Ітларевичі допомогли йому відібрати в Мономаха та його батька, Всеволода, свою вотчину.

2.3. У відомих переможних походах Святослава Всеволодовича (липень 1184 року) серед інших билися на протилежних боках майбутні партнери переговорів 1193 р. У списку полонених, захоплених переможними військами Святослава, знаходимо й імена Бурчевичів: Осолук та Ізай, так само, як імена лукоморських половців: *и тольыя* (асс.) [ІЛ під 6671/1183 р., 427], *и толгыя* (асс.) [ЛЛ під 6673/1185 р., 396]. В обох літописах переписувачі початкове “и” в цих іменах вважали за сполучник “і”, але в більш розгорнутому списку полонених у Лаврентіївському літописі (шістнадцять імен), немає інших сполучників “і” за винятком вжитих біля названих імен. *Итовлы-* передає тюркське *it-ovli*, типову кипчацьку форму з переходом групи /oy-/ > /ov-/ (*oyli > -ovli). А *итолы* — це ні що інше, як *it-oyli*, форма з метатезою групи приголосних /yl/ > /yl/.

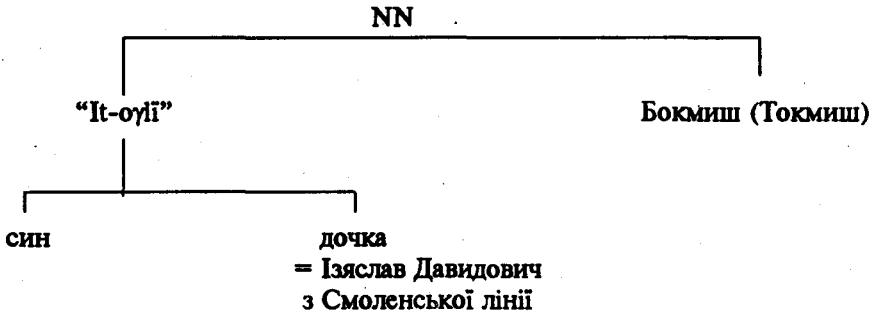
2.4. Саме до *Тоглы-* (знов-таки *it-oyli*) у 1190 р. втік скривджений Святославом Всеволодовичем відомий князь Чорних Клобуків, Кунтувдь (Kün-tuvdi), “мужь дерзь и надобень в Руси” [ІЛ, 450]. І тепер вже обидва вожді лукоморських половців, *Акуш* та *Итогды* (знову *it-oyli*, але з дисиміляцією групи приголосних /yl/ > /yd/), разом із Кунтувдь (Kün-tuvdi) готувалися взимку 1190 р. напасти на Київську землю, йдучи “шляхом Ростислава”. І тільки після того, як дізналися, що Святослав перебуває на Руській землі в одному з міст Чорних Клобуків, вони повернули назад [ІЛ, 452].

2.5. Рюрик мав добрі стосунки з вождем племені *It-oyli*, як свідчать відомості про переговори 1193 р. Саме з його дочкою одружився Ізяслав Давидович, племінник Рюрика [ЛЛ, 396].

2.6. Серед половецьких полонених у 1184 р. знаходилися також син “*it-oyli*” (чиє ім’я не подається) та його брат. В Іпатіївському літописі ім’я останнього подане як *Бокмиш-* (у списках Хлебнікова та Погодіна воно має форму *Токмиш-*) [ІЛ, 427].

2.7. Використовуючи ці відомості, ми можемо побудувати таку генеалогічну таблицю династії, що правила у племінному об’єднанні *It-oyli* в останній чверті XII ст.:

2.8. Як бачимо, в літописах знаходимо шість форм лише однієї племінної назви *it-oyli*:

- итоглы- (1193)
- итогды- (1190)
- итолгы- [ЛЛ, 1185]
- итовлы- [ИЛ, 1183]
- тогли- (1169)
- тоглы- (1190)

Це не повинно дивувати, якщо зважити на гетерогенне походження повідомлювачів, які належали до різних тюркських лінгвістичних груп. Але це призвело до того, що аж до сьогодні ці варіанти навіть досвідчені тюркологі-етимологи розглядали як окремі назви (див. напр.: [Zajaczkowski 1949, 37, 40–44 (прим. 35), 42]).

2.9. Де ж розташовувався центр території *It-oyli* та місця їхніх постійних стоянок? Ми бачили, що влітку 1169 року Михалко Юрійович переслідував їх до річки Бог. Саме в басейні середнього Бугу, між Бутом та Кодимою, особливо в районі Ольгополя у теперішній Вінницькій області України, знайдено велику кількість половецьких поховань (біля селища Камінка — 14 поховань) [Плетнева, 1958, 1726, прим. 1].

Ми маємо право припустити, що це були їхні літні стоянки, а зимові стоянки, очевидно, знаходилися ближче до узбережжя Чорного моря. На жаль, ці території досі ще мало досліджені археологами.

3. Бурчевичі — це плем'я також добре засвідчене в джерелах до історії кипчаків. Від нього походила, між іншим, мамлюкська династія Бурч, яка правила в Єгипті та Сирії (1279–1390). В арабських джерелах, особливо з мамлюкської доби, це ім'я пишеться як برج اعلیٰ *Burč-oyli*².

3.1. Принаймні з кінця XI ст. вони були відомі також на Русі. В своєму “Повчанні” Мономах стверджує, що полонив одного Бурчевича [ПВЛ, т. 1, 162].

3.2. Як ми бачили, під час переговорів 1193 р. Рюрик намагався переконати Святослава укласти мир із Бурчевичами. Для цього існувала особлива причина.

В Іпатіївському літописі під 1162–1167 рр. згадується вождь половецької племінної групи на ім'я *Белук*- (1162) ~ *Белюк*- (1167 р.). У 1162 р. старшина Руської землі, Ростислав Мстиславич, з метою безпеки влаштував заручини між донькою Белука та своїм сином Рюриком (під 6671/1163 р., 357). І саме проти нього взимку 1167 р. виступив у похід Ярослав Всеволодович з Чернігівської династії та захопив його намети.

До списку полонених 1184 року включено *Билуковича Ізая* [ИЛ, 427], тобто Ізай, що брав участь у переговорах як один з двох вождів племінної групи *Burč-oyli*, був сином Билука.

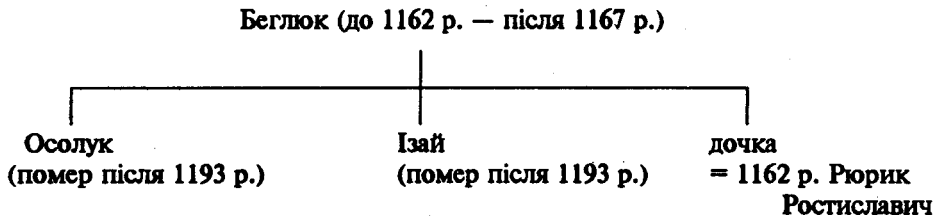

Беглюк (*Begluk*), Белук (*Beluk*) та Билук (*Biluk*) — це знов три варіанти одного імені. Основною формою є *Begluk*, а *Beluk* та *Biluk* — діалектні варіанти.

Отже, *Begluk* був вождем племінної групи Бурчевичів та тестем Рюрика Ростиславича.

3.3. Таким чином ми отримали важливу генеалогічну інформацію. *Begluk*, вождь Бурчевичів (до 1162 р. — після 1167 р.), мав принаймні трьох дітей: двох синів — Осолука та Ізая, які у 1184 р. потрапили в полон, а в 1193 р. вели переговори з князями Руської землі, очевидно, як спадкоємці свого батька; і також дочку, що в 1162 р. вийшла заміж за Рюрика Ростиславича.

Схематично династія племінного об'єднання *Burč-oyli* у другій половині XII ст. виглядала так:

3.4. З відомостей, які ми маємо про переговори 1193 р., випливає, що територія *Burč-oyli* знаходилася на лівому березі; вони належали до тих племінних груп, які на переговорах 1169 р. названі *перяславськими половцями*.

4. На додаток до племінної групи *It-oyli* / *Itlar* на правому березі мала свої території ще одна племінна група — *Урусовичі*. В арабських джерелах це ім'я часто пишеться як *الأروس al-Urus* [Marquart 1914, 157].

4.1. Тим часом, як зимові стоянки *It-oyli*, мабуть, знаходилися на Лукомор'ї (ми бачили, що на переговорах 1193 року їх називали “лукоморськими” половцями)³, зимові стоянки *Urus-oba*/Урусовичів були “на Дніпровських луках”, на південь від Протолчі. Ми дізнаємося про це з опису походів Ростислава Рюриковича разом з Чорними Клубуками проти Урусовичів у 1190 та 1191 роках [ИЛ, 451, 455]. Їхні літні стоянки знаходилися далі від Дніпра, очевидно, на річці Молочній (Сутень)⁴. Для Ростислава Рюриковича було несподіванкою, що він знайшов їх взимку 1191 р. на правому березі, “на Івлі, половецькій річці”, яку досі не ідентифіковано; очевидно, на південь від Дніпровських лук [ИЛ, 455].

4.2. Племінну групу *Urus-oba* тоді очолювали чотири князі: “Кольдечи, Кобан (обидва Урусовичі) та Бьгбарс, і Кочаевич був четвертий...” [ИЛ, 451].

4.3. *Urus-oba* згадуються в часи Мономаха. Перший великомасштабний наступальний похід князів Руської землі (Святополк, Мономах, Давид Святославич, Мстислав Всеволодич) у 1103 році був скерований на річку Сутень. На чолі половецького об'єднання на цій території стояв вождь племінного союзу *Urus-oba*, той самий, кого ПВЛ називає племінним ім'ям *Урусоба*. Він хотів укласти мир з Руськими князями, але молодші князі виступили проти цього [ПВЛ, т. 1, 183—185]. Святополк і Мономах билися з *Ur[us]-oba* також у 1107—1109 роках, як це видно із “Повчання” [ПВЛ, т. 1, 161].

5. Підсумовуючи цей огляд правобережних племен, ми можемо прийняти як доведений той факт, що на правому березі жили дві групи половців:

а. *It-oyli* (*Itlar*), з постійними стоянками на середньому Бузі (взимку) та на Нижньому Бузі (влітку);

6. *Urus-oba*, які мали постійні стоянки на Дніпровських луках (взимку) та на річці Молочна/Сутень (влітку).

6. На лівому березі наші джерела засвідчують два основних місця, де зосереджувалися половецькі табори: на річці *Ерель* (Орел) та на річці *Снопород* (Самара).

Водночас в Іпатіївському літописі згадуються “Чорний ліс” (де в березні 1169 р. Мстислав Ізяславич наздогнав і розбив половців) [ИЛ, 369] та “Синій ліс” (де були розташовані половецькі табори під час зимового походу Святослава Всеволодовича у 1187 р.). У літописі визначене місцезнаходження “Синього лісу” — річка *Снопород* (Самара) [там же, 440].

Ми знаємо, що в алтайських народів кольори символізували сторони світу: чорний — північ, синій — схід [пор. Pritsak 1955, 239—262; Pritsak 1954, 376—383]. Оскільки річка *Ерель* (Орел) дійсно знаходиться саме на північ від Самари, ми можемо ототожнити “Чорний ліс” з лісами середньої частини та верхів'їв Орла, а “Синій ліс” — з відомим лісом на Самарі — Зеленим Гаєм. Можна додати з цього приводу, що в тюркських мовах немає окремих слів для розрізнення синього та зеленого кольорів, обидва поняття передаються одним словом (*kök* > *gök* тощо).

Археологічні дані показують (померлих ховали головою на схід), що половці мали східну орієнтацію [Плетнева 1958, 173], яка є нічим іншим, як варіантом північної [Pritsak 1955, 239—262; Pritsak 1954, 376—383]. В останньому випадку головний символічний колір — чорний. Так, у титулатурі, наприклад, Китанів та Караханідів слово *qara* “чорний” означає “головний, значний” [Pritsak 1954, 381—382].

“Чорний ліс” можна розглядати як ліс у середній частині та верхів'ях Орла, звідки можна було, як це сталося під час походу 1169 року, дістатися на річку Оскол, де, цілком імовірно, починалися літні стоянки цих груп кочовиків.

“Синій ліс”, як ми бачили, — це Зелений гай на центральній Самарі (цю ідентифікацію здійснив К. Кудряшов [Кудряшов 1948, 100—102]), у місці, де річка круто змінює свій напрям.

Ліси, про які йдеться, знаходяться на узвишші, на межі між лісовою та степовою зонами, і, за винятком лісів на Сіверському Дінці, є єдиними лісами на південній Україні [УРЕ, т. 17, карти до с. 44].

Політичні центри — зимові стоянки кочовиків були звичайно розташовані саме в лісах гірських районів (давньотюркське *уїс*³). Ми можемо прийняти, що так само було й у випадку з Чорним та Синім лісами, причому стоянка у Чорному лісі була вищою за рангом, ніж у Синьому лісі.

7. Представниками половців з правого берега виявляються вожді племінного союзу *It-oyli*, а представниками половців, розташованих на лівому березі, — вожді племінного союзу *Burč-oyli* (Бурчевичі). Інакше кажучи, *It-oyli* та *Burč-oyli* були головними племінними організаціями; перші — на правому березі Дніпра, другі — на лівому.

Якщо взяти до уваги сказане вище щодо орієнтації кочовиків, можна переходити до подальших висновків.

Як і кожна організація алтайських кочовиків, не-“дикі” половці ділилися на два крила: одне, як ми бачили, розташоване на правому березі Дніпра (Руські/Корсунські/Лукоморські половці), друге — на лівому березі (Бурчевичі/Переяславські половці).

Оскільки половці мали східну орієнтацію, східне крило, тобто те, що на лівому березі, було вище за рангом, ніж крило на правому березі.

7.1. Як підтвердження до цих теоретичних міркувань можемо навести той факт, що під час переговорів з Руссю партнером вождя племені Бурчевичів був найстарший з усіх Рюриковичів — Святослав Всеволодович. Рюрик, який за устроєм “Руської землі” був на один порядок нижчий рангом за Святослава, вів

переговори з вождем племінної групи *It-oyli*; тобто з вождем на один порядок нижчого рангу, ніж представник з лівого берега.

7.2. Очевидно, з тієї ж причини Рюрик, старший син (другий з п'ятьох) Ростислава Мстиславича, попереднього старшини Рюриковичів (“старшини Руської землі”), одружився з дочкою вождя чільної групи лівобережних половців, який був водночас старшиною всіх не- “диких” половців. Молодший член династії Ростислава, його онук Ізяслав Давидович, одержав за дружину дочку старшини правобережних половців, вождя племінного союзу *It-oyli*.

7.3. Кому ж у такому випадку належали стоянки в Синьому лісі? У розповіді про трагічний похід армії Ігоря Святославича у 1185 році в Іпатіївському літописі згадується місце, де два учасники походу — Святослав Ольгович та Володимир — потрапили у полон до половців: “Елдечук взяв Святослава на території Вобурчевичів, а Копті взяли Володимира на території Улашевичів [ИЛ, 434].

“Въ Вобурчевичехъ” повинно правильно читатися як “въ Бурчевичехъ”; “Во-” з'явилося внаслідок випадкового повторення складу переписувачем. Інакше кажучи, Святослав Ольгович потрапив у полон на території Бурчевичів, тобто, можливо, біля Чорного лісу на середньому чи верхньому Орлі.

8. Володимира Ігоревича захоплено в полон на території Улашевичів. Тут ми маємо назву іншої племінної групи на лівому березі. Улашевичі — це слов'янізована транскрипція *Ulaš-oyli*. В арабських джерелах мамлюкського періоду це ім'я писалося як *انجلى Ulaş oyli* (котре повинно правильно читатися як **الجغلى *Ulaş oyli*).

Наступний висновок — стоянка в Синьому лісі, на річці Самарі, належала до *Ulaš-oyli*, тобто Володимира Ігоревича було взято в полон у лісі біля Самари.

9. Підсумовуючи все сказане вище, ми отримуємо для другої половини XII століття таку картину: не- “дикі” половці, безпосередні сусіди Русі, склалися з чотирьох племінних об'єднань — по два в кожному крилі:

- 1) крило на лівому березі, вище за рангом, об'єднувало дві племінні групи:
 - а) племінну групу *Vurč-oyli*, вищу за рангом, зі стоянкою у Чорному лісі на середньому та верхньому Орлі, та
 - б) нижчу за рангом племінну групу *Ulaš-oyli* (Улашевичі), яка мала стоянки в Синьому лісі на середній Самарі;
- 2) крило на правому березі, нижче за рангом, також складалося з двох племінних об'єднань:
 - а) вищої за рангом племінної групи *It-oyli* (*Итоглы-* з варіантами, *Итларева чадь* — “нащадки Іглара”), стоянка якої знаходилася на річці Буг; це так звані Лукоморські половці,
 - б) нижчої за рангом племінної групи *Urus-oba* (*Урусоба, Урусовичі*), із стоянкою на річці Молочна (Сутень), хоч географічно вона і знаходиться на лівому березі.

9.1. У джерелі *Idrisi* (середина XII століття), можливо, малося на увазі це племінне об'єднання, коли там писалося про “Білу”, тобто, Західну Куманію, про західне, нижче за рангом крило усього половецького устрою [Jaubert 1840, 400].

На додаток до “Білої Куманії” існувала також “Чорна Куманія”, ймовірно, тотожна з “дикими” половцями з Іпатіївського літопису. Але це розглядатиметься при іншій нагоді.

¹ Пор.: Гльбъ же Юрьевичъ поиде Кърьсульскимъ Половьдемъ (там же).

Див. також: Леонід Махновець. Літопис Руський. Київ, 1989, 301.

² Див.: В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., 1884, 539. Цю назву тюркського племені не треба ідентифікувати із арабським *бурдж* “укріплення”, що виступає у назві т. зв. Бурджі-Мамлюків в Єгипті (1382—1517 рр.).

³ Ми бачимо, що в 1095 р. Мономах захопив їх вежі “шедше за Голтавомь” [ПВЛ, т. 1, 161]. Але ми не знаємо, чи це були йвні постійні отаборювання чи вони перейшли на Лівобережжя, йдучи на поміч Олегові Святославичові. Я більш схильний до другої можливості. Але навіть якщо прийняти, що наприкінці XI ст. Іт-огли кочували вздовж Голти (нині Готви), притоки Псла, то ситуація у другій половині XIII ст. могла змінитися.

⁴ Відносно цієї ідентифікації див.: К. В. Кудряшов. Половецкая степь. Москва, 1948, 91–95. Але не можна прийняти етимологію, яку наводить Кудряшов. Це назва не тюркського походження. У назві *Сутель* маємо залишок протомонгольської мови панівної династії Куманів. Це *sūn “молоко” із відомим загальномонгольським суфіксом приналежності: однина (tai), множина (tan), що функціонально відповідає загальнотюркському суфіксові (lig) > (lu); кінцевий (n) кореня у монгольській відпадає перед суфіксом, отже (sū-ten) < *sūn+ten, зі значенням “молочна [рика]”.

⁵ Порівняй славнозвісні давньотюркські географічні назви Öfükän yış ma Çoγay yış. Про інституцію yış “чорнота” див.: Appenarie van Gabain “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”. Der Islam, v. 29:1 (Berlin, 1949), 33–39.

ЛІТЕРАТУРА

- ИЛ — Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871.
 Jaubert 1840. Geographie d'Édrisi. Т. 2. Paris.
 Кудряшов К. В. 1948. Половецкая степь. Москва.
 ЛЛ — Лаврентьевская летопись, 2-е изд. Ленинград, 1926—1929 (=ПСРЛ, т. 1, 2-е изд.)
 Marquart J. 1914. Über das Volkstum der Komanen. Berlin.
 Плетнева С.А. 1958 “Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях”.
 Материалы и исследования по археологии СССР. Т. 62. Москва Ленинград.
 Fritsak O. 1954. “Orientierung und Farbsymbolik”. Saeculum. Vol. 5:4. München.
 Pfritsak O. 1955. “Qara: Studie zur türkischen Rechtssymbolik”. Zeki Velidi Togan Armağan. Istanbul.
 ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. СПб., Москва, Ленинград. 1843- (видання продовжується).
 Zajaczkowski A. 1949. Związki językowe połowiecko-słowiańskie, Wrocław.

Переклад з англійської Антона Яворського.

